

Inhoud

Voorwoord 9

Inleiding 10

1 Enige taalkundige begrippen 19

2 Betekenis en vertalen 38

3 Vertaaltransformaties 68

4 Stijl 124

Noten 195

Bibliografie 197

Personenregister 201

Zakenregister 203

Voorwoord

Vertalen wat er staat probeert allereerst antwoord te geven op de vraag waarom vertalen zo moeilijk is en laat vervolgens, aan de hand van talrijke voorbeelden, zien hoe vertalers in de praktijk deze moeilijkheden te lijf gaan. Hoewel deze voorbeelden om praktische redenen voornamelijk uit Nederlandse vertalingen van Engelse of Duitse werken afkomstig zijn, is dit boek beslist geen leerboek met specifiek Engelse of Duitse vertaalproblemen. De besproken vertaaltechnieken kunnen in principe op alle talen worden toegepast.

Er wordt uitgegaan van een bepaalde theorie over de aard van het vertalen; de nadruk ligt echter niet op het theoretische, maar op het praktische aspect. Uit bestaande vertaaltheorieën zijn die elementen gekozen die de schrijver het meest relevant voor de vertaalpraktijk leken. Originaliteit is niet nagestreefd.

Het boekje is natuurlijk in de eerste plaats bedoeld voor beginnende vertalers, maar ook anderen die regelmatig met vertalen en vertalingen te maken hebben, zoals studenten en docenten vreemde talen en taal- of literatuurwetenschap, kunnen er hun voordeel mee doen.

Inleiding

Wie in een gezelschap vertalers het woord vertaalwetenschap laat vallen kan slechts hoongelach verwachten. Vertaalwetenschap heeft de naam een nogal ontoegankelijke, academische discipline te zijn, rijk aan ingewikkelde schema's van het tweetalige communicatieproces, maar bijzonder arm aan eenvoudige antwoorden op praktische vragen. Deze reputatie is niet geheel onverdiend. De vertaalwetenschap lijkt vaak zo gepreoccupeerd met methodologische problemen en de eigen wetenschappelijkheid dat het eigenlijke object van studie soms wat uit het zicht verdwijnt. Onvrede met de huidige stand van zaken in de vertaalwetenschap mag echter geen reden zijn om elke theoretische reflexie over het wezen van het vertalen dan maar a priori van de hand te wijzen, zoals maar al te vaak gebeurt.

De lage academische status van de vertaalwetenschap weerpiegelt treffend de lage sociale status van het beroep vertaler. Met uitzondering van enkele technische vertalers en hen die voor de EU werken worden vertalers slecht betaald. Vertalen is niet zelden de sluitpost op de begroting, niet alleen bij uitgeverijen, maar ook bij andere bedrijfstakken. In de ontwikkeling van een apparaat worden miljoenen gestoken, maar men is te gierig om een paar duizend gulden aan een goede vertaling van de gebruiksaanwijzing te besteden. Dit is mede te wijten aan de onuitroeibare opvatting dat iedereen die twee talen kent ook vanzelf kan vertalen. Dit nu is een misvatting. Vertalen is een vak, een moeilijk vak, en slechts een gering aantal natuurtalenten beheerst dit van meet af aan, de meeste andere mensen echter moeten er een opleiding in krijgen, want het is een vak dat – mits enige aanleg aanwezig is – zeker geleerd kan worden. Dit plei-

dooi voor een professionalisering van het vertalen zal iedereen kunnen onderschrijven die wel eens geworsteld heeft met een volstrekt onbegrijpelijke, want door een Japanner uit het Japans vertaalde, handleiding voor een elektrisch apparaat.

Bij het lezende publiek heersen wat betreft vertalingen twee opvattingen. Enerzijds wordt vaak beweerd dat je een boek maar het beste in de oorspronkelijke taal kunt lezen, omdat er bij het vertalen zo veel verloren gaat. In het volgende zal blijken dat in een vertaling inderdaad talrijke veranderingen en verschuivingen optreden en dat het onmogelijk is het origineel in al zijn aspecten precies zo over te brengen. Wie dus zegt dat je maar het beste het origineel kunt lezen heeft groot gelijk. Maar dit geldt dan wel alleen voor diegenen die de taal van dat origineel ook uitstekend beheersen. De vraag is echter of er, wanneer je met een gemiddelde middelbare-schoolkennis van een vreemde taal een moeilijke tekst in het Engels of Frans gaat lezen, niet nog veel meer verloren gaat dan in de meest middelmatige vertaling.

Zo zag ik eens een bespreking van een Amerikaanse roman waarin de recensent kennelijk zelf een aantal citaten had vertaald.¹ Een ervan luidde: 'Elke gaskamer is met zilver behangen.' Een wat raadselachtige uitspraak. In het Engels stond echter: 'Every gas chamber has a silver lining', een spel met de uitdrukking 'Every cloud has a silver lining', wat zoiets als 'Na regen komt zonneschijn' betekent. Dit geeft natuurlijk de sleutel tot de vertaling. Deze moet zoiets worden als 'Na elke gaskamer komt zonneschijn' of 'Achter elke gaskamer komt de zon op'. Cru, maar allerm minst duister. Kortom, een goede vertaling is verre te prefereren boven een half begrepen lezing van het origineel.

Daartegenover staat, en vaak bij dezelfde mensen, het idee dat vertaling en origineel verwisselbaar zijn, dat een vertaling hetzelfde is als het origineel. Vaak wordt een vertaling klakkeloos in de plaats gesteld van een origineel, er worden door literatuurwetenschappers zelfs uitspraken gedaan over literaire werken aan de hand van vertalingen zonder dat men zich goed bewust is van de grote verschillen tussen beide. Een gevolg van deze opvatting is dat er nog altijd boeken niet rechtstreeks vertaald worden maar via een andere taal. Een groot deel van de Nederlandse ver-

talingen van Japanse literatuur bijvoorbeeld is via het Engels tot stand gekomen. Het besef dat men dan met dubbele verschuivingen te maken heeft en dus bijna onvermijdelijk met vertalingen die nog veel verder van het origineel af staan dan noodzakelijk is dringt maar langzaam door.

Vertaalwetenschap

Het verschijnsel vertalen kan op verschillende manieren bestudeerd worden. J.S. Holmes onderscheidt een descriptieve vertaalwetenschap en een theoretische. De descriptieve vertaalwetenschap houdt zich bezig met het beschrijven van afzonderlijke vertalingen of het vergelijken van verschillende vertalingen van één origineel. Een andere tak van de descriptieve vertaalwetenschap onderzoekt het proces van het vertalen, bestudeert dus wat zich in het hoofd van de vertaler afspeelt. Verder is er de laatste jaren onderzoek gedaan naar de socio-culturele kant van het vertalen: welke boeken worden wanneer waar vertaald en waarom en hoe werden ze ontvangen?

De theoretische vertaalwetenschap probeert dan in de woorden van Holmes ‘de modellen, principes en theorieën te ontwikkelen die geëigend zijn om te verklaren en te voorspellen wat vertalen en vertalingen zijn’. Dit is geen geringe opgave en het is dan ook onvermijdelijk dat, zoals hij er nog aan toevoegt, een theorie die echt alle verschijnselen die bij het vertalen optreden kan voorspellen en verklaren zeer abstract en algemeen moet zijn en bovendien zeer gecompliceerd.²

In dit boek zal niet getracht worden een algemene vertaaltheorie op te stellen. Ook geeft het geen analyse van één afzonderlijke vertaling, zodat het volgens Holmes’ omschrijving noch zuiver descriptief, noch zuiver theoretisch is.

Het uitgangspunt is het volgende: vertalen is in de eerste plaats een taalkundige bezigheid. De relatie tussen vertaling en origineel kan – hoewel ook culturele verschillen een belangrijke rol kunnen spelen – tot op grote hoogte in linguïstische termen beschreven worden. Zo is *The Jewel in the Crown*, de titel van een

bekende, in 1984 uitgezonden tv-serie, vertaald als *De parel in de kroon*. ‘Jewel’ is niet hetzelfde als ‘parel’, maar de betekenissen van de beide woorden staan in een relatie tot elkaar die in de taalkunde welbekend is. Wanneer men een groot aantal vertalingen en originelen op die manier vergelijkt, dan blijkt dat er bepaalde verschuivingen of veranderingen tussen *brontaal* en *doeltaal** zijn die regelmatig terugkeren. Deze veranderingen of *vertaalttransformaties* vormen als het ware de ‘trucendoos’, het repertoire van elke vakbekwame vertaler. De beschrijving van de voornaamste vertaalttransformaties vormt een belangrijk bestanddeel van dit boek. Het hoofdstuk dat daaraan is gewijd is gebaseerd op het werk van twee Sovjet-geleerden, V.N. Komissarov en L.S. Barchoedarov,³ wier werk in het Westen grotere bekendheid verdient.

Vertalen kent tegenwoordig vele vormen: simultaantolken, nasynchronisatie en ondertiteling van films, het schriftelijk vertalen van prozateksten (technisch, wetenschappelijk, juridisch, ambtelijk en literair) en van poëzie. Daarnaast is de laatste jaren ook het automatisch en semi-automatisch vertalen een nieuwe tak van wetenschap geworden. Het is onmogelijk om in een boek van beperkte omvang al deze facetten van het vertalen, die elk hun eigen specifieke problemen hebben, te behandelen. Na een algemene inleiding over de oorzaak van vertaalproblemen concentreren wij ons op het schriftelijk en door mensenhand vertalen van voornamelijk prozateksten. De speciale problemen van het simultaantolken, de ondertiteling en het automatisch vertalen laten wij buiten beschouwing.

Er is nog een andere noodgedwongen beperking. Een verhandeling over vertalen heeft alleen zin als de lezer zowel de brontaal als de doeltaaltekst goed kan begrijpen, omdat hij anders niet in staat is precies te doorzien hoe de vertaler te werk is ge-

* Ter afwisseling en voor alle duidelijkheid zullen we de taal *waaruit* vertaald wordt de brontaal (BT) noemen en de taal *waarin* vertaald wordt de doeltaal (DT). De tekst in de oorspronkelijke taal wordt dan de brontaaltekst (BT-tekst) en de tekst van de vertaling de doeltaaltekst (DT-tekst).

gaan. Dit betekent in de praktijk dat hoofdzakelijk Nederlandse vertalingen van Engelse en Duitse originelen besproken zullen worden. Een enkele keer kon de auteur het niet nalaten met zijn kennis van het Russisch te pronken, wat hopelijk niet tot al te grote irritaties leidt bij lezers die deze taal niet machtig zijn.

Voor een betoog over vertalen hebben Engels en Duits het nadeel dat ze zowel taalkundig als cultureel tamelijk dicht bij het Nederlands staan. Wat betreft het taalkundige deel bleek dat geen groot bezwaar. Ondanks de verwantschap tussen de talen komen er ook in vertalingen uit het Engels en Duits talrijke interessante vertaaltransformaties voor. Voor wat betreft de culturele kant van het vertalen betekent deze beperking wel een verarming.

Vertalen is ook een bemiddelen tussen twee culturen, maar de problemen die hierbij rijzen worden het best gedemonstreerd aan de hand van tamelijk extreme voorbeelden die zich bij vertalen uit het Engels of Duits zelden voordoen. Waarschijnlijk zal de vertaler van middeleeuwse Arabische poëzie dit boekje teleurgesteld terzijde leggen. Nog steeds echter wordt verreweg het meest vertaald uit verwante talen en verwante culturen als Engels, Duits, Frans, Spaans, Italiaans en Russisch en neemt het vertalen uit 'exotische talen' een marginale plaats in, zodat deze beperking toch enigszins door de praktijk gerechtvaardigd wordt.

De citaten van vertalingen zijn overigens betrekkelijk willekeurig gekozen. Het is zagezgd een aselechte steekproef uit vertalingen van voornamelijk literaire werken die in de jaren dat dit boek geschreven werd in de handel waren.

Wat is een vertaling?

Ter voorkoming van misverstanden is het nuttig vast te stellen wat in dit boek onder *vertalen* en *vertaling* wordt verstaan. Weliswaar zijn het twee normale woorden die reeds honderden jaren in de Nederlandse taal gebruikt worden zonder dat dat al te veel misverstanden oplevert, maar een woord is nog geen wetenschappelijke definitie. Het woord 'vertalen' heeft in het Nederlands een nogal wijde betekenis, men kan niet alleen een tekst

van het Engels naar het Nederlands vertalen, maar ook een ‘verhaal in beelden vertalen’ of ‘emoties in klanken vertalen’ en dergelijke. Ook wanneer we ons – zoals in dit boek – beperken tot ‘vertalen’ in de eerste betekenis – het overbrengen van een tekst van de ene taal in de andere – zijn we nog niet uit de problemen. De opvattingen over hoe zoiets aangepakt moet worden verschillen nogal door de eeuwen heen, met als extremen enerzijds de volstrekte letterlijkheid die tracht het origineel woord voor woord weer te geven, en anderzijds de volledige vrijheid: de vertaler maakt op grond van een aantal gegevens uit het origineel – de plot bijvoorbeeld – een eigen werkstuk in zijn eigen taal, ongeveer zoals veel filmers op basis van een aantal gegevens uit een boek dit boek verfilmen.

Tussen deze twee polen slingerde de mode heen en weer, waarbij het erg belangrijk was om wat voor soort teksten het ging. Bij de bijbel en andere religieuze teksten neigde men naar de eerste pool: letterlijkheid, die men aanzag voor trouw aan het origineel, was hier het gebod. Hoe frivoler echter de tekst, hoe vrijer de vertaling. Dit is ook logisch. Van vertalen op de eerste manier wordt wel gezegd dat het ten doel heeft de lezer naar het origineel toe te voeren, de lezer te laten kennismaken met een tekst die zo veel mogelijk van het origineel in zijn oorspronkelijke vorm heeft bewaard. Vertalen op de tweede manier heet ‘het origineel naar de lezer toe brengen’, het hem zo presenteren dat hij het direct kan verteren. Wanneer het origineel nu Gods woord is, dan kan een echte gelovige toch weinig anders doen dan de eerste methode kiezen, want bij de tweede zijn, zoals we zullen zien, forse ingrepen in de tekst onvermijdelijk.

Ook definities van het begrip ‘vertaling’ slingerden tussen deze extremen heen en weer. Zij lopen uiteen van ‘een vertaling is een tekst die *dezelfde betekenis* heeft als een tekst in een andere taal’ tot ‘een vertaling is een tekst die op relevante punten overeenkomt met een tekst in een andere taal en in bepaalde omstandigheden als substituut ervan kan dienen’.⁴ De eerste definitie is streng normatief: elke tekst die niet dezelfde betekenis heeft – en zoals we zullen zien is dat al gauw het geval – mag geen vertaling meer genoemd worden. De tweede heel relativerend: een vertaling is wat

de mensen zoal een vertaling noemen. Hoewel ook heden ten dage zowel de letterlijke als de vrije vertaling nog veel voorkomt, heeft toch al geruime tijd een tussenvorm de overhand gekregen. Deze vorm van vertaling is het onderwerp van dit boek. Zij wordt gekenmerkt door een overeenkomst met het origineel niet alleen op ‘relevante punten’, want dit is een te vage formulering, maar op het niveau van betrekkelijk kleine teksteenheden. Bij de moderne vertaling kunnen steeds op het niveau van woordgroep, zinsdeel, zin, of ten hoogste een kleine groep zinnen talrijke correspondenties met het origineel worden vastgesteld. Over de aard van deze correspondenties wordt opzettelijk niets gezegd, omdat deze zeer kunnen variëren. De correspondenties zijn zeer gecompliceerd en liggen zeker niet altijd op woordniveau. Weglatingen en toevoegingen – maar alweer: van kleine eenheden – komen voor. Het feit dat men tussen kleine teksteenheden correspondenties kan leggen wil ook geenszins zeggen dat deze ook dezelfde *betekenis* hebben, de correspondenties kunnen op een ander vlak liggen, bijvoorbeeld op dat van de klank of van een bepaald stilistisch effect. De aard van deze correspondenties zal een belangrijk onderwerp van dit boek vormen. De vertaling waartoe wij ons beperken is – ondanks alles wat men er eventueel op aan kan merken – een tekst die van begin tot eind een grote overeenkomst vertoont met het origineel.

Bij de keuze van de voorbeelden is dus een zekere norm aangelegd. Niet alles wat in Nederland als vertaling wordt geafficheerd zal als onderwerp van dit boek worden beschouwd. Voor wie denkt dat het met het vertalen hier te lande allemaal wel meevalt, en dat erkende literaire werken met gepaste eerbied behandeld worden, is de als bekorte vertaling aangekondigde Nederlandse versie van *Claudius the God* van Robert Graves instructief. Hieronder een staaltje vrij vertalen.

The story of Herod Agrippa

Herod Agrippa was, you must understand, no blood-relation or connexion by marriage of the great Marcus Vipsanius Agrippa, Augustus' general, who married his only daughter Julia and became by her the grandfather of my nephew Gaius

Caligula and my niece Agrippinilla. Nor was he a freedman of Agrippa's: though you might have guessed that too, for in Rome it is the custom of slaves when liberated to assume their former master's surname by way of compliment. No, it was like this: he was named in memory of this same Agrippa, recently dead, by his grandfather, Herod the Great, King of the Jews. For this remarkable and terrible old man owed his throne as much to his interest with Agrippa as to Augustus's patronage of him as a useful ally in the Near East.

The Herod family originally came from Edom, the hilly country between Arabia and Southern Judaea: it was not a Jewish family. Herod the Great whose mother was an Arabian, was given the governorship of Galilee by Julius Caesar at the same time as his father was given that of Judaea. His age was then only fifteen. He got into trouble almost at once for putting Jewish citizens to death without trial, while repressing banditry in his district, and was brought up before the Sanhedrin, the Jewish supreme court.

– Herodes Agrippa was een kleinzoon van de grote Herodes, van hem kreeg hij de bijnaam Agrippa, als herinnering aan Marcus Vipsanius Agrippa, de grote legeraanvoerder van Augustus. Zijn familie was oorspronkelijk uit Edom afkomstig, dat heuvelachtige land dat tussen Arabië en Zuid-Judea ligt; eigenlijk waren zij geen Joodse familie. Herodes de Grote werd door Julius Caesar aangesteld tot gouverneur van Galilea. Hij was tien keer getrouwd. Het bekendst werden zijn vrouw Mariamne en zijn dochter Salome. Door Marcus Antonius en Augustus werd hij later tot Koning der joden aangesteld. Herodes Agrippa was de oudste kleinzoon van Mariamne. Toen hij vier jaar was, werd hij naar het hof van Augustus gestuurd om daar opgevoed te worden, omdat zijn grootvader hem van zijn beide ouders beroofd had. (Graves, p. 11/5*)

* Van de twee cijfers die elk citaat van een vertaling gegeven zijn, verwijst het eerste naar de pagina van het origineel en het tweede naar die van de vertaling.